

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ВІЙН В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА: РІЗНОМАНІТТЯ ПІДХОДІВ

Війни були, є і, швидше за все, будуть невід'ємним атрибутом цивілізації, як би ми від них не хотіли позбутися. Проблеми війни отримали всебічну й ґрунтовну наукову розробку в історії людської цивілізації. Зусиллями багатьох мислителів, починаючи з давніх часів і до сьогодення, були виявлені, описані й обґрунтовані сутнісні ознаки війни, її закони, мінливі зміст і форми, у тому числі і причини виникнення війн в історії людства. У статті розглядаються різні підходи до пояснення причин війн: психологічний, соціологічний, неопозитивістський, натуралістичний, релігійний і плюралістичний.

***Ключові слова:** війна, мир, збройна боротьба, армія, соціум, агресія.*

Актуальність проблеми. Людство вступило у третє тисячоліття нової ери. Воно усвідомило, що живе на крихтній планеті, де не так вже й багато місця. Минуле століття оголило у всьому своєму жаху глобальні наслідки, які пожинає людство через невміння жити в мирі та злагоді, зробило майже реальними пророцтва Апокаліпсису. У роки Першої світової війни втрати на полях битв убитими, померлими від ран і бойових отруйних речовин становили близько 10 млн осіб, Друга світова війна була найбільш руйнівною в історії людства. У ній брала участь 61 держава, понад 80 відсотків населення Землі. Ця війна тільки в Європі (включаючи СРСР) забрала життя 40 млн осіб, з них — 27 млн життів радянських людей, втрати Польщі становили 6 млн, Югославії — 1,7 млн, Франції — 600 тис., США — 400 тис., Англії — 370 тис. осіб. Німеччина втратила в цій війні 13,6 млн осіб. Крім

того, держави інших частин світу втратили приблизно 7,6 млн військово-службовців і 6 млн цивільного населення. Загальні безповоротні втрати в ході Другої світової війни становили близько 55 млн людей [39]. За період після Другої світової війни у XX ст. на планеті було зафіксовано, за різними методиками підрахунку, від 225 до 232 воєнних конфліктів у 148 регіонах [25, с. 75]. І в новому тисячолітті війни залишаються сумною прикметою буття людства. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, щорічно на планеті фіксується понад 30 збройних конфліктів, що призвели упродовж року до загибелі внаслідок бойових дій понад 1 000 осіб, наприклад, у 2008 р. і 2011 р. їх кількість досягла найвищої позначки — 37 конфліктів. За останні 10 років збільшилась і загальна кількість загиблих унаслідок бойових дій у таких конфліктах: з більш як 17 тис. осіб у 2002 р. до понад 22,5 тис. — у 2011 р. [29, с. 38]. У 2014 р. війна прийшла на нашу землю.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Не дивно, що проблеми війни набули всебічної й ґрунтовної наукової розробки. Зусиллями багатьох мислителів, починаючи з Давніх часів (Сунь-Цзи, У-Цзи, Геракліт, Аппіан, Флавій Вегетій Ренат), Відродження (Н. Макіавеллі), Нового часу (К. Клаузевіц, А. Жоміні) і сучасності (Б. Александер, М. Гареев, М. Дейві, М. ван Кревельд, В. Сліпченко, Е. Тоффлер, Х. Хофмайстер) були виявлені, описані й обґрунтовані сутнісні ознаки війни, її закони, мінливі зміст і форми [1; 4; 6; 7; 14; 16; 17; 26; 30; 32; 34–40; 46]. Раніше нам здавалося, що війна омине нашу країну в ХХІ ст., що ніколи ми не почуємо на вулицях наших міст і сіл свисту куль, розриву гранат, що килимові бомбардування — це справа минулого... Надії не справдилися, збройний конфлікт постукався до нас у двері, а ми до нього виявилися неготовими.

Мета статті — проаналізувати концепції, що виникли протягом існування людства, про причини виникнення війн.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку людської цивілізації свідчить про те, що проблеми війни завжди хвилювали багатьох мислителів усіх часів і народів. Звичайно, тлумачення причин воєн, встановлення їх природи і місця в довколишній дійсності, їх співвідношення з іншими факторами соціального розвитку, пошук детермінант еволюції воєн вони давали згідно зі своїм розумінням. У кожному разі розуміння сучасної воєнно-політичної обстановки, тенденцій розвитку воєнно-політичної думки буде неповним, якщо не звернутися до історії становлення різних підходів до цих проблем. Спадщина кращих умів людства вимагає вдумливого аналізу. Він дозволить запропонувати нам своє бачення детермінант еволюції воєн в історії людства. У Стародавньому світі формувалися перші припущення про причини виникнення воєн. У систематизованих навчаннях античних

філософів вони набули вже більш-менш певного вигляду. Виникли елементи демографічного, географічного, біологічного, психологічного детермінізму, теорії насильства та своєрідного економічного пояснення воєн (наприклад, у Арістотеля). Проте в античному світі переважало релігійно-міфологічне тлумачення причин воєн. Характерним прикладом тому служить грецька міфологія, згідно з якою війна передує самому народженню існуючого світопорядку. Більшість світоглядних концепцій того часу, як стихійно сформованих, так і теоретично оформлених, війну вважало злом. Але злом необхідним, неминучим, з яким доводиться миритися. Подібні погляди ґрунтувалися на розумінні причин війни з елементами фаталістичного або волюнтаристського характеру. Фаталістичні погляди, як правило, були пов'язані з розумінням причин війни як «волі богів». Звернемося до концепції давньогрецького історика Геродота. Він описує війну між грецьким царем Крезом і перським царем Кіром. Крез, який зазнав поразки, був схоплений і на питання про те, хто з людей схилив його йти війною на Персію, відповів Кіру: «Винен у цьому бог еллінів, який спонукав мене воювати. Ніхто не є таким безрозсудним, щоб віддав перевагу війні миру, бо під час миру діти ховають батьків, під час війни батьки — дітей. Але, мабуть, божествам дуже приємно, що так трапляється» [35, с. 11].

В античному світі значно поширеним було розуміння причин війни як результатів особистих сварок і суперечок царів та інших державних діячів через династичні й спадкові відносини, через жінок і т. ін. Класичним у цьому сенсі є оповідання Гомера в «Іліаді» про Троянську війну, що виникла нібито через викрадення троянцями прекрасної Олени, дружини царя Менелая. За версією давньогрецького драматурга Аристофана, Пелопоннеська війна (значно краще вивчена, ніж напівлегендарна Троянська війна), була теж викликана любовними інтригами, зокрема викраденням жінок. Як противник воєн Аристофан спеціально принижував їхню соціальну роль. Але його пояснення причин Пелопоннеської війни лише злегка пародіює значно поширені погляди мислителів тієї епохи. Зазначений період можна назвати часом зародження космополітичних ідей, які вбачають витoki воєн у наявності безлічі ворогуючих держав, що вимагають для затвердження загального миру створення «світової держави». Ця думка виникла вперше у філософів стоїцизму і в ідеологів раннього християнства. Але особливого значення вона досягла в Римській імперії. У той же час зародилася концепція «мир через силу», яка відіграла важливу роль в історії мілітаризму. Вона виражена у відомому афоризмі Вегеція Флавія «*Si vis pacet, para bellum*» («Якщо хочеш миру, готуйся до війни»).

В епоху Античності зародилися і перші ідеї про «всезагальність» війни, її одвічність і непотребу. Тут можна виявити три точки зору, що в подальшому розвинулися як самостійні концепції.

Перша з них розглядає війну як своєрідне космічне явище, загальний закон природи, тому її причини нібито лежать у витоків буття Всесвіту, а сама війна грає роль генератора всякого руху. Вперше цю думку висунув основоположник стихійної діалектики Геракліт (бл. 544 — бл. 483 до н. е.), який стверджував, що «війна — батько всього, мати всього», «все виникає і руйнується через війну», «безсмертні — смертні, смертні — безсмертні; смертю один одного вони живуть, життям один одного вони вмирають» [22, с. 45]. Щоправда, уривчастість висловлювань Геракліта, що дійшли до нас, не дозволяє точно встановити тлумачення їм терміна «війна». Певною мірою цей термін може розцінюватися як такий, що збігається з поняттям «боротьба» взагалі. Близькість понять «боротьба» і «війна» у Геракліта, мабуть, не випадкова. Є всі підстави вважати, що цим він підкреслював протилежність, непримиренність протилежностей, конфліктний характер їх вирішення.

Друга точка зору виходить із визнання «природною» ворожості людей одне до одного. Римському філософу Йосипу Плавту приписують вислів: «*Homo homini lupus est*» («Людина людині вовк»). Цей вислів, підхоплений у XVI ст. Томасом Гоббсом, досі виступає своєрідним прапором безлічі вчень, що покладають відповідальність за війну на саму людину, її інстинкти, потреби і потяги, на закони боротьби за виживання найсильнішого тощо.

Третя точка зору виходить із прийняття війни як «практичної необхідності». Наприклад, Платон (427–347 до н. е.), подібно до більшості античних мислителів, засуджував громадянські війни як злу й шкідливу справу, але по-іншому оцінював зовнішні війни — між державами. Їх Платон називав найбільшим видом воєн. Він стверджував, що війни — природний і одвічний стан людства, бо вони дають рабів, без яких суспільство існувати не може. Показовим також є його висловлювання про те, що військово мистецтво є частиною мистецтва політичного.

Арістотель (384–322 до н. е.) теж говорив переважно про економічні причини війни: «військово мистецтво можна розглядати до певної міри як природний засіб для придбання власності, адже мистецтво полювання є частиною військового мистецтва: полювати можна як на диких тварин, так і на тих людей, які, будучи від природи призначеними до підпорядкування, не бажають підкорятися; така війна за своєю природою є справедливою. Отже, один із видів мистецтва придбання (війна. — *М. Т.*) є за своєю природою частиною науки про домогосподарство» [3, с. 389]. Зауважимо, що термін «домогосподарство» Арістотель застосовує до питань конкретної економіки.

У Середньовіччі не було створено скільки-небудь оригінальних філософських концепцій про війну. Військові мотиви дуже широко були представлені насамперед у народному епосі («Пісня про Роланда», «Пісня про

Нібелунгів» та ін.). У них переважала тема вихваляння подвигів воїнів, лицарів, виправдовувалися ті або інші війни. Траплялася і своєрідна апологетика військового насильства, наприклад культ бога війни Одіна. Але все це не мало характеру ідеологічного схвалення або засудження війни, визначення її ролі в суспільстві; думка, як правило, оберталася у рамках конкретних військових подій. Тлумачення війни повністю монополізувала християнська церква. Під її гаслами здійснювалося чимало кривавих підприємств: «хрестові походи» європейських лицарів; релігійні війни, пов'язані з реформуванням католицизму в епоху становлення індустріальної цивілізації. Один із «батьків церкви» Аврелій Августин (354–430) визнавав війну необхідним злом, без якого не може бути блага християнському світу і справедливості. Раз, стверджував він, війна — продукт Божественного приречення, то від Бога походить і щира справедливість війни, що ведеться в ім'я віри, в ім'я християнства. Цю концепцію розвивав Тома Аквінський (1225–1274). Він вважав, що війна буде справедливою, якщо вона породжена освяченими церквою «законними причинами», ведеться «законною владою», переслідує «законні цілі». В умовах феодальної роздробленості, коли панувало «кулачне право» і кожен феодал розв'язував війни, вчення Томи Аквінського, прихильника централізованої державної влади, відповідало інтересам абсолютизму (світського і духовного) у збереженні миру всередині країни, який постійно порушувався феодальними чварами.

Подальшого розвитку погляди на війну набули у період становлення індустріального суспільства. Одним із видатних мислителів епохи Відродження був флорентійський громадський діяч Ніколо Макіавеллі (1469–1527), відомий військовий історик і теоретик. За уявленнями Макіавеллі, мир не є найкращим станом людського суспільства. Мир у його розумінні асоціювався із застоєм, що веде до найзгубніших наслідків. Добродесність породжує мир, мир породжує бездіяльність, бездіяльність — безлад, а безлад — загибель, і, відповідно, новий порядок породжується безладом, писав він. В очах італійського мислителя мир є всього лише моментом історичного круговороту, тому війни неминучі — «так вже покладено згори, щоб не було на землі стійкості та миру» [20, с. 105]. На його думку, властивості людей такі, що вони віддають перевагу військовим рішенням при зіткненні з проблемами, що виникають у житті людського суспільства: «Мудреці давно помітили, що вченість ніколи не займала перші місця, — воно відведено військовій справі, і в державі з'являються спочатку воєначальники, а потім вже філософи» [20, с. 175]. Більше того, «вчена споглядальність» шкідлива, бо вона підточує силу і войовничість своєю «бездіяльністю», підкреслював Макіавеллі. Крім «початкової» симпатії людей до сили, додатковим аргументом для Макіавеллі, який вважав війну природним супут-

ником людської історії, було «псування суспільних звичаїв». Пояснюючи загострення ворожості між містами Італії, він писав, що «віра і страх у всіх, клятва і дане слово мають значення лише у тому випадку, якщо вони вигідні, і люди вдаються до них не для того, щоб триматися їх, а для того, щоб легше обманювати» [20, с. 103–104]. Підсумовуючи свої спостереження, Макіавеллі констатував, що досягнення миру між народами в його час не-реально: не можна «говорити про мир там, де держави постійно нападають одна на одну» [20, с. 176]. Виходячи із таких міркувань, Макіавеллі вважав, що держави не пов'язані ніякими обмеженнями у прийнятті рішень про війну. Він заявляв: «війна справедлива для тих, для кого вона необхідна» [18, с. 415], лаконічно стверджуючи вельми широкі підстави для початку військових дій. Пояснюючи в інших випадках характер зазначеної необхідності, Макіавеллі писав про те, що держави повинні мати «дві мети — здійснювати завоювання і зберігати свою свободу» [18, с. 193]. На його думку, «прагнення до завоювань — річ, звичайно, дуже природна і звичайна; коли люди роблять для цього все, що можуть, їх завжди будуть хвалити, а не засуджувати» [19, с. 224]. У цілому, війна потрібна для того, «щоб збагатитися самому та зробити ворога біднішим. Ні для чого іншого перемога не потрібна» [20, с. 218].

У період зародження індустріальної цивілізації набагато більшого поширення, ніж в епоху Середньовіччя, отримав погляд на війну як на земне, суспільне явище. Англійський філософ Томас Гоббс (1588–1679), наприклад, знаходить у природі людини «три основні причини війни: по-перше, суперництво; по-друге, недовіра; по-третє, прагнення до слави» [11, т. 2, с. 151]. Він писав: «Перша причина змушує людей нападати одне на одного з метою наживи, друга — з метою власної безпеки, а третя — з міркувань честі. Люди, рухомі першою причиною, застосовують насильство, щоб стати господарями інших людей, їхніх дружин, дітей і худоби; люди, рухомі другою причиною, застосовують насильство з метою самозахисту; третя ж категорія людей вдається до насильства через дрібниці на зразок слова, посмішки, через незгоду з думкою та інші прояви неповаги» [11, т. 2, с. 152]. Гоббс вважав, що війни пов'язані також з нестачею місця на землі через зростаючу масу людей.

Німецький філософ Готфрід Лейбніц (1646–1716) вважав війни неминучими. За його словами, корені воєн лежать у непереборній ворожості людей; монархи грають долями світу, як картами; мирні договори — не більше ніж тимчасові перемир'я, а вічний мир можливий лише на цвинтарі.

Помітний внесок у розуміння причин війни внесли французькі філософи Жан-Жак Руссо (1712–1778) і Поль Анрі Гольбах (1723–1789). Руссо зазначав серед найважливіших причин війни майнову нерівність у суспільстві,

прагнення людини до власності. Гольбах писав, що надлишок їдкості в жовчі фанатика, розпаленість крові у серці завойовника, погане травлення у монарха, примха якоїсь жінки є достатніми причинами війни [12, т. 1, с. 260].

Говорячи про становлення теорії про сутність і походження воєн в історії людства, необхідно згадати про найвідомішого представника німецької класичної філософії Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831). На відміну від багатьох мислителів Нового часу він не вважав, що війни обумовлені історично минущими причинами. Якщо інші пояснювали війни недостатнім розвитком соціальних відносин та інститутів і пов'язували свої надії на зміни із зростанням уваги до прав та інтересів народу й особистості, із затвердженням основ політичної культури, збільшенням авторитету «розуму» і моральних принципів у сфері міжнародних відносин, то він займав іншу позицію. Німецький філософ вважав, що війни «викликаються природою речей» і саме на це вказують «повторення історії», перед якими повинна замовкнути «порожня балаканина» людей. Виходячи з цього, Гегель пропонував відмовитися від одностороннього порожнього міркування й усвідомити «високе значення війни» та її місце у вирішенні політико-правових питань внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності держав. Він підійшов до розуміння війни як знаряддя політики: «військами користувалися для досягнення особливих цілей політики» [9, с. 291]. Стосовно внутрішньополітичних проблем Гегель вбачав основну перевагу війни в її здатності, як він говорив, підтримувати моральне здоров'я народів. Для того щоб запобігти руйнуванню цивільного життя, а також попередити розвиток тенденцій, спрямованих на ізоляцію індивіда «від цілого», німецький філософ рекомендував урядам час від часу потрясати «моменти і форми ізоляції» за допомогою «війни, порушувати цим і розстроювати порядок, що склався, і право незалежності» [8, с. 344]. На переконання Гегеля, «завдяки війнам зберігається моральне здоров'я народів, його байдужість до застигання кінцевих визначень; подібно до того, як рух вітрів не дає озеру загнивати, що з ним неодмінно сталося б при тривалому безвітрі, так і війна оберігає народи від гниття, яке неодмінно стало б наслідком тривалого, а тим паче вічного миру» [8, с. 352]. Вчення Гегеля про війну не вимагає в принципі навіть виправдання її причин або доказу справедливості. «Для абсолютно-го духу, — говорив він, — немає поняття справедливості і несправедливості. Всесвітня історія права абсолютна. Тому виправдана і війна як її прояв» [8, с. 355].

Величезний вплив на формування сучасних поглядів на сутність війни здійснив німецький військовий теоретик і історик, генерал-майор пруської армії Карл фон Клаузевіц (1780–1831). Його найважливішим досягненням

стало визначення політичної природи війни, з'ясування органічного взаємозв'язку збройної боротьби і політики. У передмові до найвідомішої своєї книги «Про війну» він писав: «Війна є не що інше, як продовження державної політики іншими засобами» [16, т. 1, с. 11] і акцентував увагу саме на насильницьких засобах. «Війна, — зазначав К. Клаузевіц, — це акт насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю» [16, т. 1, с. 23]. У заголовку одного з параграфів своєї праці він наводить й інше визначення війни: «Війна — це акт людських відносин». І далі: «Війна ... належить до сфери суспільного життя. Війна є зіткненням великих інтересів, яке розв'язується кровопролиттям, і тільки цим вона відрізняється від інших суспільних конфліктів» [16, т. 1, с. 163].

У середині і в другій половині XIX ст. складаються перші систематизовані концепції війни: соціологічні, біологічні, расистські, мальтузіанські, теологічні.

Характерним представником соціологічного напрямку є П'єр Жозеф Прудон (1809–1865). У своїй книзі «Війна і мир» він стверджував, що воєн і революцій не було б, якби потреби громадян були задоволені. Війна «виникає внаслідок нестачі засобів до існування, порушення економічної рівноваги» [27, т. 1, с. 82]. Найбільш яскраво точку зору позитивістської соціології на війну висловив Герберт Спенсер (1820–1903). Війна, за його словами, — природна функція соціального організму, необхідна для його нормального розвитку: «Подібно до того, як в індивідуальному організмі нервово-м'язовий апарат, що виконує боротьбу з оточуючими організмами, зароджується з цієї боротьби і розвивається нею ж, так точно і урядово-військова організація суспільства породжується війнами між суспільствами і розвивається ними ж. Або, кажучи по суті, цим шляхом розвивається та частина урядової організації суспільства, яка обумовлює успішність суспільного співробітництва у боротьбі з іншими суспільствами» [31, с. 327].

У розглянутий період ряд теоретиків використовували теорію Чарльза Дарвіна (1809–1882) про боротьбу за існування у живій природі. З цієї точки зору війна розглядалася як спосіб виживання «найбільш пристосованих». Одночасно продовжувало оновлюватися і розвиватися вчення, згідно з яким причини війни лежать у психології людини, у її психічній та біологічній природі. У вченнях про причини та історичну роль воєн соціал-дарвінізм деякий час виступав у вигляді окремої теорії. Потім він став розвиватися у контакті з психосоціологією, основоположниками якої наприкінці XIX і на початку XX ст. були американський соціолог Л. Уорд, французький соціолог Г. Тард та англійський психолог У. Макдаугал. Цей контакт призвів пізніше до створення психобіологічної концепції війни. Наприкінці XIX ст. була поширена створена французами Ж. Гобіно і Ж. В. Ляпужем теорія

переваги білої раси над іншими, що використовувалась для виправдання колоніальних воєн і захоплень.

Все більшої популярності набувала концепція англійського економіста Томаса Мальтуса (1766–1834) про закономірне відставання зростання засобів до існування від зростання народонаселення, що нібито робить хвороби, голод і війни фактором, що усуває невідповідності, які склалися. Як і раніше залишалася живучою теологічна концепція війни. Наприклад, німецький військовий діяч Хельмут Карл Бернгард фон Мольтке-старший (1800–1891), полемізуючи з пацифістами, так висловлював своє світоглядне ставлення до війни: «Вічний мир є мрією, причому не прекрасною, війна ж є встановленням божественного світопорядку» [24, с. 26].

Певний внесок у становлення теоретичної думки щодо проблем війни внесли Карл Маркс (1818–1883) і Фрідріх Енгельс (1820–1895). Відповідно до їхніх висновків, війна є методом, за допомогою якого панівні класи захищають свої інтереси. Можновладці, підкреслював Енгельс, «знають тільки один засіб порятунку — війну» [47, с. 326]. Вони вдаються до її допомоги для того, щоб «відтягнути» або «відстрочити настання революції», щоб відвернути сили від революційного руху і перешкодити розвитку демократичних процесів. Творці комуністичного вчення критикували точку зору на війну як «абсолютне зло», вони визнавали необхідним конкретно історично підходити до оцінки війни і закликали розрізняти їх політичне значення залежно від соціальної обстановки і цілей, які при цьому переслідуються, бачили основну причину воєн у пороках соціального та політичного ладу суспільства, в якому вони жили.

Наприкінці ХІХ ст. зародилася геополітична концепція походження та сутності воєн. До батьків-засновників геополітики можна віднести таких авторів, як Р. Челлен (Швеція), Х. Маккіндер, Дж. Фейргрів (Велика Британія), А. Т. Мехен, І. Боумен і Н. Спайкмен (США). Фрідріх Ратцель (1844–1904) у своїй книзі «Про закони просторового зростання держав» (1901) вивів сім законів експансії, або «просторового зростання держав». Це зростання обумовлене тим, що «зростаючий народ потребує нових земель для збільшення своєї чисельності», а «вище покликання народу в тому, щоб поліпшити своє географічне положення». Закони ці такі: 1) простір держав зростає разом із зростанням їх культури; 2) просторове зростання держави супроводжується іншими симптомами розвитку: розвитком ідей, торгівлі, виробництва, місіонерством, підвищеною активністю в різних сферах; 3) зростання держави здійснюється шляхом приєднання та поглинання менших держав; 4) кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили або слабкості і змін в її організмі; 5) у своєму зростанні держава прагне увібрати у себе найбільш цінні елементи фізично-

го оточення: берегові лінії, басейни річок, рівнини, райони, багаті ресурсами; б) вихідний імпульс до просторового зростання приходиться до держав ззовні — завдяки перепадам рівнів цивілізації сусідніх територій; 7) загальна тенденція до злиття і поглинання слабших націй, що розгалужується у ході свого розвитку, переходить від держави до держави і в міру переходу набирає силу, тобто безперервно підштовхує до ще більшого збільшення територій [35, с. 21–22]. Ці закони повинні були чітко обґрунтувати неминучість територіальних завоювань за допомогою військових дій.

У період між двома світовими війнами ХХ ст. у соціально-філософських поглядах на проблему війни явно виділилися два напрями. Перший — *ультрамілітаристський*, відверто агресивне, цілком підпорядковане завданню боротьби за світове панування; своїх найрозвиненіших форм воно досягло у нацистській Німеччині, фашистській Італії та мілітаристській Японії. У пропаганді поглядів на війну, її причини та місце в історії у Німеччині абсолютну монополію отримало розроблене нацистськими ідеологами расово-геополітичне вчення — гібрид догм націонал-соціалізму, расово-біологічних і геополітичних теорій, підпорядкованих виправданню завойовницьких війн з метою досягнення Німеччиною світового панування. У концентрованому вигляді всі ідейні установки з питань війни і миру були викладені у книзі Адольфа Гітлера (1889–1945) «Моя боротьба» (*Mein Kampf*). Ця «біблія» німецького націонал-соціалізму від початку до кінця пронизана апологією насильства і загарбницьких воєн. Гітлер обрушився на саму ідею світу, заявляючи, що тільки у вічній боротьбі людство стало великим, а від вічного миру воно може загинути. Переходячи від абсолютного вихваляння війни до конкретного обґрунтування її завдань як знаряддя політики, Гітлер намагається довести, що без війни німецький народ загине, бо не зможе вижити у конкурентній боротьбі. Крім того, він обґрунтовував думку, що «знову повернути відірвані від нас території можна тільки силою зброї» [10, с. 531]. В основі ультрамілітаристського напрямку лежали традиційні положення про «природну агресивність» людини. Гітлерівці продовжували проводити думку про втілення цієї агресивності у боротьбі рас і праві «вищої» раси завойовувати і винищувати «нижчу», а потім доповнювали все це спотвореним вченням геополітики, в якій центральне місце займала ідея про недостатність для «вищої» німецької раси «життєвого простору». Єдино правильним шляхом для німецького народу, вважав А. Гітлер, є «шлях континентального зміцнення Німеччини через придбання нових земель у Європі» [10, с. 517]. Далі він розшифровував цю думку: «Коли ми говоримо про завоювання нових земель у Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі в першу чергу тільки Росію і ті українні держави, які їй підпорядковані» [10, с. 556].

Другий — реалістичний напрям був притаманний для країн антигітлерівської коаліції. Одними з найяскравіших її представників були А. Тойнбі та К. Райт. Видатний англійський історик і соціальний філософ Арнольд Джозеф Тойнбі (1889–1975) розглядав питання війни з великою подробицею і широтою у головній своїй праці життя — 12-томному «Осягненні історії» (1934–1961), а також у складеній на основі перших шести томів цієї роботи книзі «Війна і цивілізація» (1950) і в численних більш пізніх працях, у тому числі опублікованих посмертно. У всіх цих роботах проблема війни аналізується не сама по собі, а у контексті його соціальної філософії. Тойнбі писав, що, хоча війна не є головним предметом «Осягнення історії», історія людства, на жаль, виявляє, що інститут війни «займає місце біля серця цієї трагічної теми» [61, р. vii]. Тойнбі вважає війну історичним явищем. Війни, у його розумінні, «супроводжують нас із тих часів, коли перші цивілізації піднялися над рівнем примітивного людського буття, а було це близько п'яти-шести тисяч років тому» [33, с. 280]. Разом з тим Тойнбі робить певну поступку теорії вродженої агресивності людини, вважаючи, що інститут війни є «соціальним відображенням темної сторони людської природи — того, що теологи називають первородним гріхом» [33, с. 281]. В одному зі своїх пізніх творів Тойнбі дає таке уточнене визначення війни: «Війна — це зорієнтоване й інституціоналізоване звершення жорстокого насильства. Під час війни людські істоти б'ються і вбивають одна одну за наказом публічної влади — урядів держав або імпровізованих урядів у громадянських війнах» [62, р. 201–202]. Тойнбі вважає, що за певних соціально-політичних змін у житті суспільства інститут війни може перестати існувати. «Підправляючи» Карла фон Клаузевіца з «етичних» позицій, він пише, що війна є «фізичним випробуванням сили, в якому конфлікт інтересів або різниця у поглядах розв'язуються грубою силою. Ближче до істини було б сказати, що війна — це відплата за провал дипломатії» [62, р. 186]. На різних стадіях еволюції локальних цивілізацій війна, за Тойнбі, відіграє різну роль. Так, у період генезису локальних цивілізацій, що виникають у надрах стародавнього суспільства, військова агресія ззовні, з боку інших племен і народів, у кінцевому підсумку, стимулює зародження і розвиток цивілізації. Сенс спеціального параграфа «Осягнення історії», названого «Стимул удару», зводиться до такої тези: «Несподівана нищівна поразка здатна спонукати повалену сторону привести свій будинок до ладу і підготуватися до переможної відповіді» [60, vol. 1, р. 572]. Як правило, розширення культурної ойкумени (населеної території) класових суспільств, що зароджуються і розвиваються, в силу внутрішніх і зовнішніх антагонізмів здійснювалося насильницькими засобами. Правда, в епоху становлення і зміцнення класово-антагоністичного суспільства на землі, принаймні у багатьох випадках,

об'єктивно не існувало іншого шляху залучення неосвоєних територій і первісних племен у русло всесвітньо-історичного прогресу і цивілізації, ніж трагічний і кривавий шлях завоювань і насильства. Розглядаючи період зростання локальних цивілізацій, Тойнбі не вважає, що завоювання сусідніх народів служить показником зростання. Ні політична, ні військова експансія, вважає він, не є задовільними критеріями справжнього зростання. «Військова експансія зазвичай є результатом мілітаризму, який сам є симптомом занепаду» [60, vol. 1, p. 576]. Ролі війни у стадії «надлому» цивілізації Тойнбі присвятив спеціальний параграф «Самогубство мілітаризму». «Порівняльне вивчення відомих надломів цивілізацій, — пише Тойнбі, — показує, що соціальний надлом є трагедією з сюжетом, ключем до якого є інститут війни» [61, p. VIII]. Він вважає війну «найближчою причиною надлому кожної цивілізації» [61, p. VII]. Наслідком «надлому» і в той же час останньою, заключною стадією цивілізаційного циклу, згідно з Тойнбі, є стадія дезінтеграції цивілізації, що несе з собою її розкладання і загибель, пов'язану з катастрофічно наростаючою нездатністю давати адекватні відповіді на історичні виклики. Однак низка цивілізацій після «надлому» тривалий час знаходиться у «скам'янілому» стані («залишаються в живих, але не здатні зростати» [60, vol. 1, p. 164]). На стадіях «надлому» і «дезінтеграції», іншими словами, на низхідних стадіях цивілізаційного круговороту, і, чим далі, тим більшою мірою війна між державами і всередині них стає, за словами Тойнбі, «основною лінією самогубної діяльності» [60, vol. 1, p. 365]. Період спаду еволюції цивілізації веде народи і країни через наповнене безперервними зовнішніми і внутрішніми війнами «смутні часи», що триває зазвичай кілька століть, до універсальної держави, що насильно об'єднує велику групу народів і країн під владою мілітаристської «пануючої меншості». Серед таких держав Тойнбі називає імперію Шумера і Аккада, Неовавілонську імперію, імперії Маур'я і Гупта в Індії, імперії Цинь і Хань у Китаї, Римську імперію, Середню і Нову імперію в Єгипті, Московську, Наполеонівську, Інкську, Монгольську, Маньчжурську, Ахеменідську імперію, Арабський халіфат і кілька інших. «Універсальні держави», забезпечуючи на значній території більш-менш тривалий мир, зрештою розпадаються на фрагментарні утворення, а потім відповідні локальні цивілізації гинуть у вогні міжнародних та громадянських воєн. Тойнбі оцінює «смутні часи» і зазвичай наступне за ним утворення «універсальних держав» як нанесений власною рукою «удар, що вибиває», від якого суспільство, що себе вразило, вже ніколи не в змозі оговтатися. Разом з тим він бачить певну позитивну роль світових імперій з погляду тимчасового припинення воєн і анархії, розвитку культури, з точки зору створення відомих передумов для інтернаціоналізації суспільного життя. При розгляді ролі війни у житті

суспільства Тойнбі навіть у перший період своєї творчості в багатьох випадках виходив за рамки циклічної теорії і аналізував інститут війни у контексті всесвітньо-історичного процесу. «Як усе, що існує в житті, — справедливо зауважує він, — війна ніколи не залишається незмінною, вона завжди розвивається» [61, р. 22]. Тойнбі виявив тенденцію до зростання «злоякісності» війн і значення миру в міру руху світової історії: «Як й інші лиха, війна підступним чином не видається нестерпною до тих пір, поки вона не забезпечує таку міцну владу над життями тих, хто їй віддається, що вони вже не мають більше сили вирватися з її хватки, поки її смертоносність не стає очевидною. На ранніх стадіях зростання цивілізацій ціна війн, з їх стражданнями і руйнуваннями, як могло здаватися, переважається вигодами, що виникають з придбання багатства, сили і культивування «військових доблестей». У цій фазі історії держави часто знаходили можливим віддаватися війні одна з одною з видимістю безкарності навіть для країни, що зазнала поразки. Війна не проявляє своєї злоякісності, поки суспільство, що воює, не починає розвивати свою здатність економічно експлуатувати фізичну природу і свою політичну спроможність організовувати «людську силу», але коли все це відбувається, бог війни, якому зростаюче суспільство давно вже себе присвятило, виявляється Молохом, що пожирає все більшу і більшу частку продуктів людської індустрії, збільшуються, та інтелекту в процесі збору все більшого мита з життя і щастя; а коли зростання ефективності суспільства досягає точки, в якій воно виявляється здатним мобілізувати смертельну кількість своєї енергії і ресурсів для військових потреб, тоді війна виявляє себе як ту ракову пухлину, якій судилося стати фатальною для своєї жертви, якщо вона не зможе вирізати і відкинути її від себе: бо її злоякісні тканини навчилися тепер рости швидше, ніж здорові тканини, якими вони харчуються» [61, р. viii-ix]. Тойнбі вважає «загальним місцем» твердження про те, що «імпульс індустріалізму збільшив жахи війни» [60, vol. 1, р. 283]. «Імпульс демократії», на його думку, мав щодо цього ще більше значення: «Демократія не просто не змогла спрацювати проти війни, але у повному розумінні слова вклала свою «рухову силу» у війну і зробила ще більше, ніж її побратим індустріалізм, для перетворення нашої західної війни із слабо напруженого «спорту» королів XVIII ст. в жахливу “тотальну війну”» [60, vol. IV, р. 157]. Тойнбі вважає війну одним з найстрашніших «бичів Божих», що обрушуються на обтяжене первородним гріхом людство, раковою пухлиною, що рано чи пізно вражає цивілізацію. Одним з перших Тойнбі заговорив про зіткнення цивілізацій. Він бачив головний напрям цивілізаційного протистояння у конфлікті між Заходом, тобто європейської цивілізації (включаючи США), що широко розуміється, і рештою світу. Цивілізаційний експансіонізм Європи обернувся

проти неї самої: «У зіткненні між світом і Заходом, яке триває до нинішнього часу вже чотири або п'ять століть, саме Захід, а не інший світ знайшов найбільш значний досвід. Не світ завдав удару Заходу, а саме Захід завдав удару, і дуже сильного, решті світу. Як би не різнилися між собою народи світу за кольором шкіри, мовою, релігією і ступенем цивілізованості, на запитання західного дослідника про їхнє ставлення до Заходу всі — росіяни і мусульмани, індуси і китайці, і всі інші дадуть однакову відповідь. Захід, скажуть вони, — це архіагресор сучасної епохи, і у кожного знайдеться свій приклад західної агресії» [33, с. 436]. Сутички між цивілізаціями, неодноразово повторює Тойнбі, — найімовірніший шлях, яким може у майбутньому піти людство. Вплив Заходу на решту світу і відповідні контрудари, контрвплив інших цивілізацій будуть визначати вигляд і перспективи світу вже в осяжному історичному майбутньому. Тойнбі вказує основні лінії, за яких буде проходити «розлом цивілізацій».

У 1942 р. вийшла книга американського професора міжнародного права К. Райта «Дослідження війни», яка отримала широку популярність. Свої погляди на сутність і види воєн Райт пов'язав з певними рівнями еволюції Всесвіту, з різними методологічними підходами до її вивчення. На думку Райта, війну можна визначити, по-перше, як загальний стан Всесвіту, по-друге, у більш вузькому сенсі, як боротьбу між усіма живими істотами за виживання найбільш пристосованих, по-третє, починаючи з первісних племен ще у більш вузькому значенні, як війну між людьми, по-четверте, можна виділити війну цивілізованого суспільства, що виступає як «легальний» (узаконений) засіб насильницької боротьби, і, по-п'яте, серед воєн «цивілізованого» суспільства виділяється війна у сучасному, технологічному сенсі слова, із застосуванням новітньої військової техніки. Риса війни «у найширшому сенсі цього слова» зберігаються у такому, більш вузькому її прояві, збагачуючись новими рисами, властивими більш «високому» і конкретному рівню видів війни. Райт прийшов до висновку, що роль війни в історії неоднозначна і залежить від її місця в епосі і від того, які політичні сили її ведуть. Він будував свою концепцію війни, залучаючи на допомогу вчення А. Тойнбі про сутність історичного процесу. Райт стверджував, що всі цивілізації мають відповідні їм типи воєн: коли вони молоді, коли вони переживають середній вік і коли вони старі. Війни функціонують для того, щоб швидше змінити, ніж стабілізувати становище, швидше дезінтегрувати, ніж інтегрувати цивілізацію. Райт сформулював зміст соціальної функції війни: «серед цивілізованих народів війна служить як для виживання, так і руйнування держав і цивілізацій» [63, vol. 2, p. 1288]. «Чим більш тривалою і руйнівною виявлялася війна, тим більше змін відбувалося після її закінчення» [63, vol. 1, p. 128]. Він вважав, що з ходом часу війна стає все

більш загрозливою для цивілізації, баланс між конструктивним і деструктивним впливом війни стає небезпечним, складається на користь останнього, що дуже тривожно для людства. Говорячи про причини війн, Райт підкреслював: «Війни виникають у результаті безлічі комбінацій змін у різних відносинах — технологічних, фізичних, соціологічних та інтелектуальних. Немає єдиної причини війни. Світ балансує між багатьма силами. Зміни в деяких особливих силах (тенденціях, рухах чи політичних цілях) можуть в одному випадку вести до війни, але в інших умовах подібні ж зміни можуть вести до миру» [63, vol. 2, p. 1284].

Скинута американцями на Хіросіму атомна бомба відкрила нову сторінку в баченні перспектив розвитку людської цивілізації. Але процес тих змін, які принесла із собою ядерна зброя, був досить повільним. Людство не відразу усвідомило, чим загрожує йому застосування ядерної зброї у військових діях, не відразу прийшло до переосмислення взаємозв'язку між війною і політикою. Воєнно-політична думка у 50–60-ті рр. ХХ ст. виходила з можливості ведення воєн із застосуванням ядерної зброї. Народжувалися концепції «тотальної», «обмеженої», «локальної» війн. Ось, наприклад, як англійський військовий теоретик Едгар Дж. Кінгстон-Макклорі визначає тотальну війну: «Термін “тотальна війна” означає збройний конфлікт, не обмежений ні географічними межами, ні термінами, ні застосовуваною зброєю. Це війна, у якій зброю масового знищення — атомну, водневу, біологічну та хімічну — застосовують не тільки на полі бою, а й для нанесення ударів по глибокому тилу противника. Війна з використанням такої зброї неминуче стає глобальною» [15, с. 48]. Однак поступово формувалася думка, що ядерна війна буде згубною для всього людства. Той же Е. Кінгстон-Макклорі пише у своїй книзі «Військова політика і стратегія»: «Війну зараз вже не можна вважати тим, чим вона була раніше, оскільки, переростаючи у тотальну, вона стає безглуздою з точки зору переслідуваних цілей. Якщо колись війна була інструментом національної політики, використовуваним для досягнення певних політичних цілей, то нині, приймаючи форму тотальної, вона означає лише знищення всіх воюючих країн і, цілком можливо, кінець цивілізації» [15, с. 49–50]. Виявом тривоги за долю людства з'явився широко відомий Маніфест Рассела – Ейнштейна, який у момент свого опублікування не був сприйнятий по достоїнству. У ньому є такі слова: «Ми повинні навчитися мислити по-новому, ми повинні навчитися запитувати себе не про те, які кроки треба зробити для досягнення військової перемоги того табору, до якого ми належимо, бо таких кроків більше не існує; ми повинні поставити собі інше питання: які кроки можна зробити для попередження збройної боротьби, результат якої буде катастрофічним

для всіх її учасників» [23, с. 27]. Висловлені тоді думки були настільки новими, що не відразу дійшли до свідомості багатьох людей того часу.

У той же час у 1960–70-ті рр. на Заході сформувався ряд філософських підходів, що по-різному тлумачили походження, причини, детермінанти воєн: психологічний, соціологічний, неопозитивістський, натуралістичний, релігійний і плюралістичний.

Психологічний підхід у вченнях про причинність воєн, як уже зазначалося, є одним із найдавніших. Основними представниками цього напрямку є Х. Болдуїн, А. Кестлер, С. Кобленц, У. Маккдаугалл, А. Міллер, Г. Тард, Л. Уорд, Д. Уотсон, Г. Екклз та ін. Споконвічні імпульси до виникнення воєн прихильники цього підходу вбачають у психіці людини. Багато у чому на його становлення вплинуло вчення З. Фрейда, який виходив з того, що причини воєн лежать у людській психіці, де відбувається війна двох начал — Еросу і Танатосу, тобто сексуального потягу і прагнення до смерті. У більш пізньому викладенні своєї теорії потягів Фрейд витлумачував агресію як вихід основоположного потягу до смерті і прийшов до переконання, що війну варто розуміти як спробу психологічного самозбереження народу, як вихід назовні деструктивного потягу до самознищення, перенесення цього потягу з власного «Я» або зі свого народу на інші народи. Серед прихильників психобіологічної (її називають також інстинктивістської) теорії воєн цього періоду є дві групи, що істотно розрізняються. Одна дотримується фаталістично-песимістичної тези про невикоріненість причин воєн. Ось як це обґрунтовував американський психолог А. Кестлер: «В силу “необробленості” і “ірраціональності” своєї природи людина є найжорстокішою з тварин, бо, опанувавши таємниці природи, вона використовує досягнення науки і техніки на шкоду людському роду» [45, с. 11]. Поєднання інстинктивної агресивності людей з ракетно-ядерною зброєю масового знищення ставить сьогодні людство на межу катастрофи, запобігти якій, на думку Кестлера, практично неможливо. Інша група не вважає «войовничий інстинкт» невикорінним. Так, С. Кобленц у книзі «Від стріли до атомної бомби. Психологічна історія війни» стверджує, що війна є протиприродним станом людини. Вся біда у тому, що людина «виховалася у війнах» і війна стала продуктом її «психологічних імпульсів». Хоча корені, причини війни, вважає Кобленц, і лежать у психології людини, вони піддаються усуненню. Але для цього людину необхідно перевиховати. Була створена теорія «фрустрації», в якій місце інстинктів зайняли зовнішні подразнення, що призводять у міру їх накопичення до агресивної реакції. Говорячи словами психосоціолога Х'юберта Боннера, «людей штовхає до ненависті і до застосування зброї проти інших націй запас ворожості, який накопичується

в людині у ранньому дитинстві» [51, р. 372]. Досить міцні позиції у психологічному обґрунтуванні воєн займають біхевіористи (Дж. Мідд, Ф. Олпорт, Е. Торндайк, Д. Уотсон та ін.), які стверджують, що причини всіх соціальних явищ слід шукати зовсім не «всередині» людини, а у впливі середовища. Е. Фромм та К. Хорні висували ідею «психокультурного фрейдизму», згідно з якою головне значення надається впливу на психіку людини зовнішнього, культурного середовища. Але вплив це швидше не позитивний, а негативний.

Соціологічний підхід також характеризується різноманіттям різних шкіл. Одним із найяскравіших представників цього підходу був видатний французький філософ, соціолог Раймон Арон (1905–1983). У книзі «Мир і війна між народами» (1962) він виклав своє концептуальне бачення війни. Згідно з поглядами Арона: «Війни — це специфічне соціальне явище, що виникло, ймовірно, в якийсь певний момент людської історії: вони означають організацію насильницьких дій спільнотами, що протистоять одна одній» [4, с. 409]. Арон пропонує таку класифікацію воєн: «“досконалі війни”, що відповідають політичній характеристиці війни, — це війни міждержавні, війни між політичними спільнотами, що взаємно визнають саме існування і легітимність кожної з них. Війни, що мають за мету витік і наслідок, припинення існування деяких воюючих сторін і утворення спільноти більш високого рівня, або рангу, я назвав би недержавними або імперськими. Нарешті, я назву субдержавними або субімперськими такі війни, ставкою в яких виступає або збереження, або розчленування і розділення будь-якого політичного співтовариства, національного чи імперського» [4, с. 210]. З точки зору перспектив розвитку міждержавних відносин в умовах протистояння двох соціально-політичних систем, Р. Арон був вельми оптимістичний і в передмові до четвертого видання своєї книги зазначав: «Головною ідеєю, якою я керувався, осмислюючи міжнародну кон'юнктуру, була ідея солідарного відкидання обома наддержавами тотальної війни» [4, с. 43]. Наприкінці 1960-х — початку 1970-х рр. великої популярності у світі набула теорія канадського соціолога М. Маклюєна, викладена в його книзі «Війна і мир у світовому поселенні» (1968). Автор побудував свою концепцію на деякій абсолютизації ролі засобів комунікації у громадському розвитку. Він стверджував, що цивілізація — це мати війни. Засоби комунікації, спочатку усні, потім письмові, друковані, електричні й електронні, мовляв, визначили й відповідні епохи і цивілізації. Війна ж виступила як засіб міжплемінних, а потім і міжнародних «контактів». Вона, стверджує Маклюєн, — природний стан, у якому людина, плем'я, народ знаходять засоби утвердження своєї самобутності. На перевагу тієї чи іншої держави, суспільної системи в технології матеріального виробництва як на причину

і навіть засіб військової боротьби, що здатний «виграти війну без самої війни», вказували у книзі «Стратегія і технологія» американські військові публіцисти С. Поссоні і Дж. Пернелл. Досить цікаве бачення проблем запропонували представники структурно-функціонального аналізу. Його творці — американські соціологи Т. Парсонс і Р. Мертон — зображують суспільство як єдину систему взаємодіючих елементів, серед яких є «функціональні», що сприяють його нормальній діяльності, і шкідливі, «дисфункціональні», дії яких руйнують цю соціальну структуру. Звідси війна зображується як необхідна функція існування соціальних структур. Теза про те, що причини воєн лежать не в зовнішніх зіткненнях, не поза товариствами і не між ними, а всередині них, чітко сформульована у «Доповіді з залізної гори», підготовленої у 1967 р. у Нью-Йорку спеціальною науково-дослідницькою групою. Значну роль у соціологічних вченнях про війну відіграють теорії, які вбачають джерела воєн у «природній» напруженості відносин між державами і в природі самої держави як соціального інституту. Надзвичайно важливе місце тут займає «теорія конфлікту». Як приклад наведемо книгу К. Боулдінга «Конфлікт і оборона», де автор стверджує, що конфлікт закладений в природі людських відносин і навіть необхідний людині, а для його заміни або «розрядки» людина нібито створює ігри, спортивні змагання тощо. Корені суспільних конфліктів лежать у боротьбі людей за матеріальні блага. Через це і виникають війни.

Неопозитивістський підхід представлений насамперед концепціями «політичного реалізму» (Г. Моргентау, А. Шлезінгер, У. Уїтворт, Р. Озгуд та ін.) і науково-математичного аналізу (О. Моргенштерн, Д. Нейман, Т. Шеллінг та ін.). Основоположником і патріархом «політичного реалізму» є найвизначніший американський теоретик міжнародних відносин Ганс Моргентау. Його головною працею є книга «Політика між націями. Боротьба за владу і світ», що неодноразово перевидавалася з істотними змінами. Згідно з ученням Моргентау, політика виступає абсолютно особливою сферою суспільних відносин, яка не пов'язана з економікою, мораллю та іншими елементами громадських структур; сутністю політики є боротьба за владу і могутність: «Головним показником, що допомагає політичному реалісту прокласти дорогу через нетрі міжнародної політики, виступає потенція визначення досліджуваного об'єкта в термінах сили» [58, р. 4]. Корені війни як суспільного явища лежать у тверезому розумовому розрахунку: якщо у конкретній ситуації війна може принести успіх, її слід починати, якщо ні — слід утриматися. Досвід, наявність факторів і розум — ось ті єдині фактори, які діють на міжнародній арені, — таке твердження Моргентау. Війна виникає як результат суб'єктивного рішення політичного діяча, що аналізує міжнародні проблеми. До теорій неопозитивістського підходу

належать і теорії науково-математичного аналізу, які прагнуть пояснити причини воєн різного роду математичними законами, висловити їх у відповідних формулах. Це стосується математичної теорії ігор і конфліктних ситуацій, яку започаткували Д. Нейман і О. Моргенштерн, що опублікували у 1944 р. книгу «Теорія ігор і економічна поведінка». Дехто з їх сучасних послідовників намагається за допомогою цієї теорії уявити міжнародні відносини у вигляді «вільної гри» якихось абстрактних політичних сил, яка внаслідок власної логіки антагоністичних, непримиренних стосунків повинна неминуче вести до воєн і поразки однієї зі сторін. Теорія ігор стала основою методологічною базою дослідження військових проблем практично у всіх країнах світу, які вивчають стан, цілі та перспективи зовнішньої політики і військових планів власних та інших країн.

Натуралістичний підхід представлений психобіологічними, неомальтузіанськими і геополітичними теоріями. Біологічні вчення пов'язують причини воєн не з індивідуальною психологією людини, а насамперед з біологічними законами і потребами людського роду. Чільне місце серед біологічних теорій посіла так звана етологічна теорія. Етологія — вчення про поведінку тварин у природному середовищі, розроблене у 1940–1950-х рр. австрійським біологом К. Лоренцом. Завдяки роботам Лоренца, а також Р. Ардрі, Дж. Скотта, Д. Морріса та ін. положення етології були перенесені в соціально-гуманітарне знання, що призвело до утворення особливої школи у системі натуралістичних вчень про причини війн. Прихильники цієї школи вважають, що ключ до розуміння феномену соціального насильства лежить у вивченні поведінки тварин, яка роз'яснює і агресивні вчинки людей. Так, голландський етолог Дж. Уїнд підкреслює: «Згідно з даними етологічної науки, дія певних генів обумовлює поведінку, що характеризується як агресивна і яка тому має однакові корені як у людини, так і в інших представників тваринного світу» [48, s. 74]. «Ґрунтуючись, зокрема, на так званому фізіологічному принципі “пускового механізму” і переносячи його дію у сферу соціального насильства, — пише з цього приводу В. Денисов, — вони висунули ідею про вроджену інстинктивну агресивність людської природи» [13, с. 78]. У 40-ві рр. ХХ ст. увагу деяких учених особливо привернули успіхи генетики. Була створена концепція «біологічного детермінізму», яка стверджувала, що потреба у війні самою природою запрограмована в людських генах, а тому покінчити з війною можна лише шляхом особливого впливу на спадковий матеріал. Відповідно до цієї теорії закладені в генах спонукання до насильства і війни передаються з покоління в покоління. До числа біологічних теорій, які пережили після Другої світової війни період небувалого піднесення, належить неомальтузіанство. Справа в тому, що в країнах Азії, Африки та Латинської Америки стався так

званий «демографічний вибух». Якщо на початку ХХ ст. абсолютний щорічний приріст населення Землі становив 10–15 млн, а у середині століття 40–50 млн, то в наші дні він досягає 80–85 млн осіб. В окремих регіонах Землі процвітає бідність, злочинність, хвороби, неграмотність та інші соціальні недуги. Тому значна частина неомальтузіанців вважає війну необхідним, а часом і абсолютно неминучим засобом обмеження чисельності людей на Землі. «Війна, — зазначав Поль Ребу, — біологічне явище, а жорстокість війн пропорційна надлишковому населенню... Зростаюче населення робить необхідним застосування атомної бомби. Атомна бомба — необхідний засіб руйнування, пропорційний зайвій кількості людей» [59, р. 253–255]. Зміна політичної карти світу викликало особливу модифікацію геополітичних вчень. З'явилася концепція «кордонів, що розширюються», яка стверджувала, що кордони держави повинні розширюватися військовою силою залежно від зростання її технічної озброєності, індустриальної потужності (Дж. Кіффер, П. Уолш). У 1960–1970-ті рр. набула поширення своєрідна теорія американського вченого Роберта Ардрі про «територіальний імператив», у якій поєднуються психологізм, зведений у ранг космополітичної сили, і принципи геополітики. У своїй книзі «Територіальний імператив» він заявляє, що у людей є в наявності колективний інстинкт, що об'єктивувався (тобто перетворився на загальну ідею, що панує над нацією), який проявляється у бажанні жити певною групою на своїй території, захищати, а якщо необхідно, то і розширювати її. «Коли ми захищаємо права чи незалежність своєї країни, — пише Ардрі, — ми діємо під впливом спонукань у більш низкоорганізованих тварин. Ці спонукання є вродженими і невикорінними» [49, р. 103]. Розглядаючи натуралістичні теорії воєн, слід зупинитися на своєрідній течії, яка сформувалася у Франції наприкінці 40-х рр., а в 1966 р. отримала юрисдикцію офіційної концепції. Йдеться про «полемологію» — науку про війну (від грец. слів *polemos* — війна і *logos* — слово, вчення). Творцем цієї теорії є професор Гастон Бутуль, який очолював Французький інститут полемології і був віце-президентом міжнародного інституту соціології (інститути полемології були також створені в Бельгії, Іспанії, Італії та Нідерландах). «Війна, — заявляє Бутуль, — яка у ХVIII ст. була грою королів, нині перетворилася на катастрофу, а завтра стане катаклізмом. Без швидкого створення полемології всі інші науки ризикують бути зайвими» [53, р. 28–29]. Його послідовник генерал Р. Каррер писав, що «полемологія розглядає війну як зло, але більшою мірою як хворобу, знання джерел і вірусів якої дозволить встановити точний діагноз і провести відповідну терапію» [35, с. 40–41]. Бутуль визнає і економічні, і політичні, і соціальні та інші причини війни, але основною причиною війни бачить в індивідуальній агресивності людини, яка живе у складних соціальних

умовах, що підпорядковані особливим зв'язкам, що забезпечує реалізацію агресивних інстинктів. Соціальним чинником, що прискорює «вихід» агресивних інстинктів, у Бутуля є перенаселеність країн. Джерелом перенаселеності оголошується наявність великої кількості «неспокійної і схильної до авантюри молоді». Під її тиском «покоління батьків» організовує масові еміграції «синів», або війни. Це, каже Бутуль, суть дві класичні форми зниження чисельності молодого населення, бо «в кінці кінців, війна — це теж організована і озброєна еміграція на територію ворога або «на небо» [54, р. 36]. Сам же процес виникнення війни він малює таким чином: «Як тільки колективна агресивність (пов'язана з тиском чисельності молодого покоління. — *М. Т.*) досягає певної інтенсивності, вона штовхає нас на пошук ворога і сварки. Але лише ворог знайдений, колективна агресивність, що з початку свого зародження виступала у вигляді неусвідомленого психосоматичного імпульсу, стає явищем логічним. Відтепер вона висуває певну мету — противника, що підлягає розгрому або знищенню, а також виправдовувальну раціоналістичну аргументацію» [52, р. 36].

Релігійний підхід бачить насамперед причину в тому, що Бог зробив помилку, не підпорядкувавши собі людину повністю і надавши їй відносну свободу волі. Захоплені честолюбством і всілякими прагненнями, люди «повстають проти Бога», наслідком чого і є війна. Такі погляди насамперед характерні для таких теологів, як Р. Нібур і П. Тілліх. Так, Р. Нібур, у книзі «Мораль людини і аморальне суспільство» (1936) писав, що людина йде у своїй кровожерливості значно далі звіра. Людське суспільство, стверджував він, завжди буде нагадувати джунглі: воно перебуває у нескінченному стані війни.

Плюралістичний підхід відстоює думку про множинність причин війни. «Конфлікти в сучасному світі, — писав американський дослідник Бейкер Браунелл, — не мають єдиного насіння або джерела. Вони мають безліч причин, тому вони не можуть бути вирішені однією якоюсь формулою або системою добровільного контролю. За цими конфліктами завжди стоять групи з особливими інтересами та інститутами того чи іншого роду, кожна зі своєю «публікою» і кожна зі своїми вимогами абсолютної влади над сферою свого інтересу» [55, р. 117]. Найвідоміші представники плюралістичного напрямку — швейцарець Р. Біглер, німець В. Таймер, англієць М. Гінзберг, американець Р. Кларк та ін. «Неймовірно велика кількість факторів, — пише Біглер, — сприяє виникненню війни: демографічні відносини, психологічні та ідеологічні рушійні сили, культурні події, причому ці комплексні окремі фактори можуть комбінуватися у нескінченних варіантах. Якщо були відомі тисячі з них, то залишаються невідкритими міль-

йони інших комбінацій. Спроба синтезованого погляду на війну порівнянна апріорі зі спробою дістати зірки» [50, s. 79].

Вступ людства в епоху глобалізації призвів до необхідності переосмислення реалій сучасного світу і висунення якісно нових теоретичних концепцій, які б могли спрогнозувати модель розвитку людства у XXI ст. і визначити роль і місце війни в цьому світі. Бо, як зазначав Збігнев Бжезинський: «Сьогодні геополітичне питання більше не зводиться до того, яка географічна частина Євразії є відправною точкою для панування над континентом, або до того, що важливіше: влада на суші або влада на морі. Геополітика просунулася від регіонального мислення до глобального» [5, с. 53]. У рамках глобалізації, яка представляє собою злиття національних економік в єдину загальносвітову систему, засновану на: легкості переміщення капіталу, інформаційній відкритості світу, технологічній революції, прихильності розвинених індустріальних країн лібералізації руху товарів і капіталу, на основі комунікаційного зближення, планетарної наукової революції, міжнародних соціальних рухів, нових видів транспорту, реалізації телекомунікаційних технологій, інтернаціональної освіти, не втратило своєї актуальності питання про війну.

Сама концепція глобалізації була розроблена цілою низкою західних вчених. Згідно з їх думкою, інвестиційний та фінансовий капітал, виробництво, управління, ринки, робочі процеси, інформація та технологія зорганізувалися у світовому масштабі. Економічні та організаційні зміни сталися внаслідок найбільшої технологічної революції в історії людства. Її ядром є інформаційна технологія — інформатика, мікроелектроніка та телекомунікація, — що оточена і підтверджується науковими відкриттями в інших галузях, як-то: біотехнологія, нові матеріали, лазери й оновлена енергія. Революція в інформаційній технології відтворила міжнародні наднаціональні організації, що функціонують в інтересах глобальної економічної системи на основі глобального поділу праці. Олег Арін визначає глобалізацію «як процес контролю і управління всіх видів економічної діяльності у світовому масштабі в інтересах країн Заходу» [2, с. 342]. З цією точкою зору можна погодитися, оскільки в геоекономічному просторі цей процес знаходить вираження у посиленні економічної потужності Заходу щодо усього світу. У геостратегічному просторі глобалізація означає створення матеріальної бази панування Заходу. Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що глобалізація реалізується і управляється в інтересах Заходу. У цих умовах зрозуміле занепокоєння Заходу збереженням свого панування, в тому числі і військового, розуміння того, що це становище справ, напевно, не влаштує інших членів світової спільноти.

Одну з концепцій нового бачення світу в епоху глобалізації сформулював американський філософ, політолог, політичний економіст і письменник японського походження Йосіхіро Френсіс Фукуяма у своїй статті «Кінець історії?». Його концепція кінця історії та єдиного світу базується на утвердженні того, що всі форми геополітичної диференціації — культурні, національні, релігійні, державні тощо — ось-ось будуть остаточно подолані, і настане ера єдиної загальнолюдської цивілізації, заснованої на принципах ліберальної демократії. Історія закінчиться разом з геополітичним протистоянням, який давав спочатку головний імпульс історії. Разом з тим він зазначав, що «збережеться високий і навіть всезростаючий рівень насильства на етнічному та націоналістичному підґрунті, оскільки ці імпульси не вичерпають себе і у постісторичному світі. Палестинці і курди, сикхи і таміли, ірландські католики і валлійці, вірмени та азербайджанці будуть збирати і плекати свої образи. З цього випливає, що на порядку денному залишаться і тероризм, і національно-визвольні війни» [41, с. 148]. Пізніше, у книзі «Кінець історії і остання людина», написаній на основі статті, Ф. Фукуяма писав: «Присмерк суспільного життя припускає, що у майбутньому ми ризикуємо стати безтурботними і самопоглинаючими останніми людьми, позбавленими тімотичних прагнень до вищих цілей і спраглими тільки особистого комфорту. Але існує і зворотна небезпека, а саме: що ми знову станемо мирними людьми, які будуть вплутуватися у криваві і безглузді війни за престиж, тільки цього разу — з сучасною зброєю. І дійсно, ці проблеми взаємопов'язані, оскільки відсутність регулярних і конструктивних виходів для мегалотимії можуть просто призвести до її викиду на поверхню в екстремальній і патологічній формі» [42, с. 489].

Як відповідь на тезу Фукуяма про «кінець історії» з'явилася стаття американського соціолога і політолога Самюеля П. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій?». Сенс її такий: якщо ХХ ст. стало століттям зіткнення ідеологій, то ХХІ ст. стане століттям зіткнення цивілізацій чи релігій. Видима геополітична перемога атлантизму на всій планеті — із падінням СРСР зник останній оплот континентальних сил — насправді зачіпає лише поверхневий зріз дійсності. Стратегічний успіх НАТО, що супроводжується ідеологічним оформленням, — відмова від головної конкурентної комуністичної ідеології, — не торкається глибинних цивілізаційних пластів. Хантінгтон всупереч Фукуямі стверджує, що стратегічна перемога не є цивілізаційною перемогою; західна ідеологія — ліберальна демократія, ринок тощо — стала безальтернативною лише тимчасово, оскільки вже скоро у незахідних народів почнуть проступати цивілізаційні особливості. Відмова від ідеології комунізму та зрушення в структурі традиційних держав — розпад одних утворень, поява інших тощо — не приведуть до автоматичного рівняння всього

людства на універсальну систему західних цінностей, але, навпаки, зроблять знову актуальними більш глибокі культурні пласти, звільнені від поверхневих ідеологічних кліше. «Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою, — стверджує С. Хантінгтон. Нація-держава залишиться головною дійовою особою у міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями — це і є лінії майбутніх фронтів» [43, с. 33].

У книзі «Зіткнення цивілізацій», яка була написана на основі цієї статті, С. Хантінгтон дає розгорнуту характеристику особливостей воєн по лініях розлому. Він зазначає, що «конфлікти по лініях розлому — національно-релігійні, або міжгромадські, конфлікти між державами або групами держав, які належать до різних цивілізацій. Війни по лініях розлому — конфлікти, які переросли в насильницькі дії. Подібні війни можуть відбуватися між державами, між неурядовими угрупованнями і між державами та неурядовими групами» [44, с. 407–408]. З точки зору Хантінгтона, в конфлікти по лінії розлому в межах однієї країни можуть бути залучені групи, які розташовані в географічно віддалених районах; у цьому випадку угруповання, яке не контролює уряд, зазвичай бореться за незалежність і на щось менше або готова погодитися, або ні. У конфлікти по лінії розлому в межах однієї країни можуть також бути втягнуті і групи, які географічно перемішані. У цьому випадку постійна напруженість відносин час від часу вибухає насильством, як це відбувається з індусами і мусульманами в Кашмірі і з мусульманами і китайцями в Малайзії. Можлива і повномасштабна війна — особливо, коли виникають нові держави і встановлюються їх кордони, — і тоді 3 народи розділяють насильно, вдаючись до крайньої жорстокості. Хантінгтон вважає, що іноді конфлікти по лініях розломів являють собою боротьбу за контроль над народом. Однак набагато частіше боротьба йде за володіння територією. Метою щонайменше одного з учасників конфлікту є завоювання території та звільнення її від іншого народу шляхом вигнання або фізичного знищення, або і того й іншого разом, що являє собою «етнічну чистку». Такі конфлікти зазвичай набувають найогидніших форм, і обидві сторони виявляються причетними до масових вбивств, терору і тортур. Територія, що є об'єктом спору, часто розглядається однією або обома сторонами як край важливий символ їхньої історії та ідентичності, як якась священна земля, на яку вони мають непорушне право: Косово, Нагірний Карабах, Західний берег річки Йордан, Кашмір тощо. Хантінгтон підкреслює, що «як правило, війнам по лініях розломів притаманні деякі, але не всі риси особливості національно-релігійних воєн. Вони

є тривалими конфліктами. Коли такі війни відбуваються всередині держав, то тривають вони в середньому в шість разів довше, ніж війни між державами» [44, с. 408–409]. Війни по лініях розломів, з точки зору Хантінгтона, є війнами змінного характеру: вони можуть вибухнути акціями масового насильства і потім згаснути до уповільнених бойових дій або вилитися в похмуру ворожість тільки для того, щоб полихнути знову. Оскільки війни по лініях розломів, подібно до інших міжгромадських війн, мають тривалий характер, їх наслідком зазвичай є велика кількість загиблих і біженців. Так, за оцінкою Т. Гарра і Б. Хафф [56, р. 160–165], у війнах по лініях розломів на початку 1990-х рр. загинуло: 50 тис. осіб на Філіппінах, 50–100 тис. осіб на Шрі-Ланці, 20 тис. людей у Кашмірі, 500 тис. – 1,5 млн людей в Судані, 100 тис. осіб у Таджикистані, 50 тис. людей у Хорватії, 50–200 тис. людей у Боснії, 30–50 тис. осіб у Чечні, 100 тис. людей у Тибеті, 200 тис. осіб у Східному Тиморі. Чисельність біженців у результаті всіх цих конфліктів набагато більша.

Разом з тим Хантінгтон зазначає, що «в той час як війни по лініях розломів схожі з іншими національно-релігійними війнами за тривалим характером, високим рівнем насильства та ідеологічною подвійністю, відрізняються вони за двома аспектами. По-перше, в міжгромадських війнах можуть брати участь етнічні, релігійні, расові чи мовні групи... Війни по лініях розломів майже завжди відбуваються між людьми, що належать до різних цивілізацій... По-друге, інші міжгромадські війни мають локальний характер, і, отже, ймовірність їх розростання і залучення до конфлікту додаткових учасників відносно мала. У війнах же, що відбуваються уздовж ліній розломів, навпаки, беруть участь групи, які являють собою частину більш великих культурних сутностей» [44, с. 410–411].

Потрібно зазначити, що, незважаючи на величезну популярність концепції «зіткнення цивілізацій», у неї є і супротивники. Так, Джеймс Курт зазначив у своїй статті «Американський шлях перемоги», що «батареї Хантінгтона, як сінгапурські знаряддя, повернені не у тому напрямі: «Справжнє зіткнення цивілізацій — не сутички між Заходом і кимось іншим. Це буде сутичка між Заходом і «Пост-Заходом», сформованим у межах західної цивілізації. Зіткнення вже почалося — в мозку західної цивілізації, серед американських інтелектуалів. Так, зіткнення почалося, і сьогодні воно поширюється від мозку по всьому тілу» [57, р. 5]. Цю ж точку зору поділяє і колишній помічник президента Р. Ніксона, радник президента Дж. Форда, керівник відділу зв'язків з громадськістю в адміністрації президента Р. Рейгана П. Дж. Б'юкенен у книзі «Смерть Заходу» [6].

Поряд з описаними концепціями майбутнього цивілізації в епоху глобалізації існує ще низка інших концепцій, що роблять акцент на інших момен-

тах у розвитку соціуму і виокремлюють, відповідно, його інші «больові точки» (проблеми у сфері економічного життя соціуму, суперництво в епоху глобалізації через земні простори і неоновлювані ресурси, боротьба з міжнародним тероризмом та ін.). Нам же важливо усвідомити те, що війни були, є і, швидше за все, будуть невід'ємним атрибутом цивілізації, як би ми від них не хотіли позбутися. Події на Донбасі тому страшне підтвердження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александер Б. Как выигрываются войны / Б. Александер ; пер. с англ. В. Беленького. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 604 с.
2. Арин О. А. (Алиев Р. Ш.) Мир без России / О. А. Арин. – М. : Эксмо, 2002. – 480 с.
3. Аристотель. Политика // Сочинения : в 4 т. Т. 4 / Аристотель ; пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – С. 376–644.
4. Арон Р. Мир и война между народами / Р. Арон : пер. с фр. ; под общ. ред. канд. полит. наук В. И. Даниленко. – М. : NOTA BENE, 2000. – 880 с.
5. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Зб. Бжезинский. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 256 с.
6. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / П. Дж. Бьюкенен ; пер. с англ. А. Башкирова. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 444 с.
7. Гареев М. А. Если завтра война?.. (Что изменится в характере борьбы в ближайшие 20–25 лет) / М. А. Гареев. – М. : ВладДар, 1995. – 238 с.
8. Гегель. Сочинения. Т. 7: Философия права / Гегель ; пер. Б. Столпнера / Ин-т философии Коммунист. акад. – М. ; Л. : Госоцэкгиз, 1934. – XV, 380 с.
9. Гегель. Сочинения. Т. 8: Философия истории / Гегель ; под ред. и с предисл. Ф. А. Горохова ; пер. А. М. Водена / Коммунист. акад. при ЦИК СССР, Ин-т философии. – М. ; Л. : Госоцэкгиз, 1935. – LXX, 470 с.
10. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер ; пер. с нем. с комментариями редакции. – М. : Витязь, 2002. – 598 с.
11. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2 т. / Т. Гоббс ; пер. с лат. и англ., вступ. ст. В. В. Соколова. – М. : Мысль, 1964. – Т. 1. – 583 с. ; Т. 2. – 748 с.
12. Гольбах П. А. Избранные произведения : в 2 т. / П. А. Гольбах ; пер. с фр. ; под общ. ред. и со вступит. ст. Х. Н. Моджяна / АН СССР, Ин-т философии. – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 1. – 715 с. ; Т. 2. – 563 с.
13. Денисов В. В. Социология насилия (Критика современных буржуазных концепций) / В. В. Денисов. – М. : Политиздат, 1975. – 218 с.
14. Дэйви М. Эволюция войн / М. Дэйви ; пер. с англ. Л. А. Калашниковой. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2009. – 382 с.

15. Кингстон-Макклори Э. Военная политика и стратегия / Э. Кингстон-Макклори ; пер. с англ. – М. : Воениздат, 1963. – 268 с.
16. Клаузевиц К. О войне : в 2 т. / К. Клаузевиц. – М. : ООО «Изд-во АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – Т. 1. – 558 с. ; Т. 2. – 574 с.
17. Кревельд М. ван. Трансформация войн / М. ван Кревельд ; пер. с англ. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.
18. Макиавелли Н. Государь и рассуждения на первые три книги Тита Ливия / Н. Макиавелли : пер. с итал. ; под ред. Н. Курочкина. – СПб. : Тип. Тиблена и К° (Неклюдова) В. О. 8 л. д. № 25, 1869. – х, 502 с.
19. Макиавелли Н. Сочинения. Т. 1 / Н. Макиавелли ; пер. А. Г. Габричевского, А. К. Дживелегова, М. А. Петровского, М. С. Фельдштейна, С. В. Шервинского ; ст. и ред. А. К. Дживелегова, предисл. Л. Б. Каменева. – М. ; Л. : Academia, 1934. – 508 с.
20. Макиавелли Н. История Флоренции / Н. Макиавелли ; пер. Н. Я. Рыковой ; общ. ред., послесл. и коммент. В. И. Рутенбурга. – Л. : Наука, Ленингр. отд., 1973. – 437 с.
21. Малышева Е. М. Мировые войны и локальные военные конфликты в истории: последствия, уроки / Е. М. Малышева // Вестн. Адыгейского гос. ун-та. – 2005. – № 1. – С. 69–78.
22. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / общ. ред. и вступит. ст. М. А. Дынника ; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Госполитизат, 1955. – 240 с.
23. Мир и разоружение. Проблемы идеологической борьбы : сб. ст. / сост. П. П. Пилдегович ; АН Латвийской ССР, Ин-т философии и права. – Рига : Зинатне, 1988. – 200 с.
24. Мольтке Г.-К.-Б. Военные поучения. Оперативная подготовка к сражению / Гельмут-Карл-Бернгард Мольтке : пер. с нем. – М. : Гос. воен. изд-во, 1938. – 311 с.
25. Політологія : навч. енцикл. словник-довідник для студ. ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с.
26. Попов И. М. Война будущего: взгляд из-за океана. Военные теории и концепции современных США / И. М. Попов. – М. : АСТ, 2004. – 444 с.
27. Прудон П. Ж. Война и мир. Исследование о принципе и содержании международного права : в 2 т. / П. Ж. Прудон. – М. : Изд. А. Черенина и К°, 1864. – Т. 1. – 298 с. ; Т. 2. – 304 с.
28. Серебрянников В. В. Социология войны / В. В. Серебрянников. – М. : Ось-89, 1998. – 320 с.
29. СІПРІ 2013 : щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека : пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру ; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова ; редкол. укр. вид.: Л. Шангіна (голов. ред.) та ін. – К. : Заповіт, 2014. – 520 с.

30. Слипченко В. И. Войны шестого поколения: Оружие и военное искусство будущего / В. И. Слипченко. – М. : Вече, 2002. – 384 с.
31. Спенсер Г. Основания социологии / Г. Спенсер : пер. с англ. – СПб. : Изд. И. И. Билибина, тип. В. Демакова, 1876. – Т. 1. – 496 с.
32. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-цзы ; пер. с кит., предисл. и коммент. Н. И. Конрада. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 558 с.
33. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории : сборник / А. Дж. Тойнби ; пер. с англ. – 2-е изд. – М. : Айрис-Пресс, 2003. – 592 с.
34. Тоффлер Э. Война и антивойна: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. – М. : АСТ : Транзит-книга, 2005. – 412 с.
35. Требин М. Войны XXI века / Михаил Требин. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. – 608 с.
36. Требін М. П. Війни інформаційного суспільства: теоретико-методологічний аналіз / М. П. Требін // Філософія і сучасність : наук.-теорет. і практ. журн. / за ред. проф. С. М. Пазиніча. – Харків : Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв, 2010. – Вип. №4. – С. 79–92.
37. Требін М. П. Концепція «заколотовійни» Є. Месснера / М. П. Требін // Гілея : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ПП «Вид-во «Гілея», 2014. – Вип. 88 (№9). – С. 221–225.
38. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2014. – №3(50). – С. 113–127.
39. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України / М. П. Требін // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії. – 2015. – Вип. 6. – С. 89–98.
40. Требін М. П. Соціологія війни: український контекст / М. П. Требін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2015. – Вип. № 1148. – С. 30–35.
41. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопр. философии. – 1990. – №3. – С. 134–148.
42. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. – М. : ООО «Изд-во АСТ» ; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.
43. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.
44. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.
45. Холличер В. Человек и агрессия. З. Фрейд и К. Лоренц в свете марксизма / В. Холличер ; пер. с нем. Г. С. Черновой. – М. : Прогресс, 1975. – 132 с.
46. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат / Х. Хофмайстер : пер. с нем. и послесл. О. А. Коваль. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – 288 с.

47. Энгельс Ф. Политическое положение в Европе / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 21. – С. 320–327.
48. Aggression. Naturwissenschaftliche und kulturwissenschaftliche Perspektiven der Aggressionsforschung / Reinhard Hilke, Wilhelm Kempf (Hrsg.). – Bern : Huber, 1982. – 593 s.
49. Ardrey R. The Territorial Imperative: A Personal Inquiry Into the Animal Origins of Property and Nations / R. Ardrey. – N. Y. : Atheneum, 1966. – 390 p.
50. Bigler R. Der einsame Soldat. Eine soziologische Deutung der militärischen Organisation / R. Bigler. – Frauenfeld : Huber, 1963. – 266 s.
51. Bonner H. Social Psychology: An interdisciplinary approach / H. Bonner. – N. Y. : American Book Co, 1953. – 439 p.
52. Bouthoul G. La Guerre / Gaston Bouthoul. – Paris : PUF, 1953. – 125 p.
53. Bouthoul G. Le Phenomene-guerre. Methodes de la Polemologie. Morphologie des guerres. Leurs infrastructures (technique, demographique, economique) / Gaston Bouthoul. – P. : Payot, 1962. – 283 p.
54. Bouthoul G. L'infanticide différé / Gaston Bouthoul. – Paris : Hachette, 1970. – 253 p.
55. Brownell B. Human Community: Its Philosophy and Practice for a Time of Crisis / B. Brownell. – New York : Harper and Brothers, 1950. – vi, 305 p.
56. Gurr T. R. Ethnic conflict in world politics / Ted Robert Gurr, Barbara Harff. – Boulder, CO: Westview Press, 1994. – xvii, 206 p.
57. Kurth J, The American Way of Victory / J. Kurth // National Interest. – 2000. – Summer. – P. 5–16.
58. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace / H. Morgenthau. – 3d ed. – N. Y. : Alfred A. Knopf, 1960. – 630, xxiii p.
59. Reboux P. Trop d'enfants? / Paul Reboux. – P. : Denoël, 1951. – 310 p.
60. Toynbee A. Study of History / A. Toynbee; Abridgements by D. C. Somervell. – L. : Oxford University Press, 1934–1961. – Vol. 1–12.
61. Toynbee A. War and Civilization / A. Toynbee. – N. Y. : Oxford University Press, 1950. – xii, 165 p.
62. Toynbee A. J. The Toynbee – Ikeda Dialogue: Man Himself Must Choose / Arnold J. Toynbee & Daisaku Ikeda. – Tokyo : Kadansha International, 1976. – 348 p.
63. Wright Q. A Study of War. 2 vols / Q. Wright. – Chicago : University of Chicago Press, 1942.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ВОЙН В ИСТОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА: МНОГООБРАЗИЕ ПОДХОДОВ

Требин М. П.

Войны были, есть и, скорее всего, будут неотъемлемым атрибутом цивилизации, как бы мы от них не хотели избавиться. Проблемы войны получили всестороннюю и фундаментальную разработку в истории человеческой цивилизации. Усилиями

многих мыслителей, начиная с древних времен и до настоящего времени были обнаружены, описаны и обоснованы сущностные признаки войны, ее законы, меняющееся содержание и формы, в том числе и причины возникновения войн в истории человечества. В статье рассматриваются различные подходы к объяснению причин войн: психологический, социологический, неопозитивистский, натуралистический, религиозный и плюралистический.

Ключевые слова: война, мир, вооруженная борьба, армия, социум, агрессия.

CAUSES WARS IN HUMAN HISTORY: THE DIVERSITY OF APPROACHES

Trebin M. P.

Wars have been and are likely to be an inherent part of civilization, as we would not want them to get rid of. Problems of War received the full and fundamental developments in the history of human civilization. Through the efforts of many thinkers since ancient times to the present day it has been discovered, described and justified by the essential signs of the war, its laws, changing the content and form, including the causes of wars in human history. The article examines different approaches to explaining the causes of war: psychological, sociological, neopositivism, naturalistic, religious and pluralistic. The psychological approach to the doctrine of causality Wars is one of the oldest. Native impulses rise to wars proponents of this approach see in the human psyche. Many of why it has made the doctrine of becoming Sigmund Freud, who came from the fact that the causes of war lie in the human psyche, where the war between two principles — Eros and Thanatos, that sexual attraction and desire for death. In a later statement of his theory of instincts, Freud interpreted as aggression out fundamental desire for death and came to the conclusion that war should be understood as an attempt of psychological self-preservation of the people, as a way out of destructive craving for self-destruction, the transfer of drive from his own «I» or from your people in other nations. The sociological approach is characterized by the diversity of different schools. One of the brightest representatives of this approach was a prominent French philosopher and sociologist Raymond Aron. In the book «Peace and war among nations», he outlined his vision of the concept of war According to the views Aron: «War — a specific social phenomenon that emerged probably in a specific moment in human history: they mean the organization of violence communities that oppose one another». In the 1970's great popularity in the world acquired theory Canadian sociologist Herbert Marshall McLuhan, described in his book «War and Peace in the global village». By its concept built on some absolute role of communication in public life. He argued that civilization — is to have a war Means of communication, first oral, then written, printed, electrical and electronic, they say, have defined and appropriate era and civilization. The war also acted as a means of intertribal and then international «contact». She says McLuhan — the natural state in which a person, tribe, people are establishing their identity means. On the advantage of a state social system in the technology of material production as the cause and even military means of struggle that can «win the war

without war», pointed out in his book «Strategy and technology» the US military publicists and S. Possoni. J. Pernell. Quite an interesting vision of Representatives proposed structural and functional analysis. Its creators portray society as a system of interacting elements, among which are «functional», contributing to its normal activity, and harmful, «dysfunctional» actions are destroying this social structure. It is portrayed as a war requires the existence of social structures. Newpositivism presented, first of all, the concept of «political realism» and scientific and mathematical analysis. Founder and patriarch of «political realism» is the most prominent American theoretician of international relations, Hans Morgenthau. His main work is the book «Politics among nations. The struggle for power and the world». According to the teachings Morgenthau, policy advocates very special sphere of social relations that is not linked to the economy, morality and other elements of civil structures; the essence of politics is the struggle for power and might. The roots of the war as a social phenomenon lie in a sober mental calculation: if this particular situation war can bring success, it should begin — if not, should be avoided. Theory of scientific and mathematical analysis seeks to explain the different kinds of wars mathematical laws express them in appropriate formulas. This applies mathematical game theory and conflict situations. Naturalistic approach presented psychobiological and geopolitical theories. Biological causes wars teaching associate not with individual human psychology, and above all biological laws and the needs of the human race. Prominent among biological theories won the so-called ethological theory. Religious approach sees primarily the reason that God made a mistake, not subjugating man completely and giving it the relative free will. Captured ambition and aspirations of various people «rebel against God», the consequence is the war Pluralistic approach defends the idea of multiplicity causes of war Along with the described concepts of civilization future in the era of globalization, there are a number of other concepts that focus on other points in the development of society and distinguish, accordingly, its other «hot spots».

Key words: war, peace, the armed struggle, the army, society, aggression.